

NICHOLAS RJASANOVSKIJ (RIASANOVSKY)

Oroszország helye Euráziában

Történeti és historiográfiai vázlat

*Éjjelkor értünk a sztyeppére ketten.
Visszanézni többet nem szabad.
Rikoltoztak a hattyúk rekedten,
S újra, s újra csak rikoltanak.*

Alexander Blok: *Kulikovó mezején*
(Lator László fordítása)

Oroszország helye Európában ez volt első konferenciánk témája.* Nem tántorított el bennünket, milyen óriási és átfogó témát tűztünk ki, s íme összeültünk megtartani második konferenciánkat, melynek címe: *Oroszország helye Euráziában.*** A felszólalások szigorúan korlátozott időtartama és oldaltartama is mindvégig szemem előtt lebeg, így csupán néhány megjegyzést fűzök témánkhoz. Olyan történelmi és historiográfiai problémákról fogok szólni, melyek központi gondolata, hogy nemcsak Oroszország Európához kötődő kapcsolatai a fontosak, hanem az ázsiaiak is.

Történészek között illendő legalább érintőlegesen utalni arra, hogyan született központi témánk, bár mindez a konferencia kronológiai korlátain kívül esik, s nem is tartozik szakmámhoz. A szláv nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád alcsaládjába tartoznak, a Kr. u. második évezred közepén váltak le a fő ágról. Az uralkodó nézet szerint az indoeurópaiak az ázsiai sztyeppékről érkeztek és hódították meg Európát és a Közel-Keletet a Kr. e. negyedik évezredtől. Ez a militáns társadalom idővel elpusztította és magába olvasztotta a korábbi európai kultúrákat, s csak néhány olyan anakronizmus bizonyítja mára egy korábbi európai kor létét, mint például a baszk nyelv. A szláv nyelvcsoport tovább osztódott s több ágra vált. A szlávok a Kárpátoktól északra fekvő otthonukról szétszéledve három ágra szakadtak: a nyugati, déli és keleti szlávokra, ez utóbbiak lettek az ukrán, fehérorosz és nagyorosz vagy egyszerűen csak orosz népek közvetlen ősei. A fent vázolt elmélet összefüggő struktúrát alkot, s egyértelműen magyarázza a szláv, iráni és hindu nyelvek közötti nyelvi, s kicsit kevésbé meggyőzően a kulturális és vallási összefüggéseket, hasonlóságokat.¹ Sajnos jelenleg még megoszlik a tudomány véleménye arról, hol volt az indoeurópai őshaza, és pontosan milyen lépésekben zajlott az indoeurópai földrajzi elterjedése. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy bizonyos elméletek az általános szláv őshazát, sőt az indoeurópai őshazát is Dél-Oroszországba helyezik. Arról se feledkezzünk meg, hogy nyelvekről s nem népcsoportokról van szó. Johanna Nichols megfogalmazása szerint: „Egy etnikum elterjedése vagy úgy megy végbe, hogy nyelvüket más nyelveket beszélő csoportok átveszik, vagy a népesség maga terjed el. A történelem során ritkaságnak számít a tömeges

* Место России в Европе. (Материалы международной конференции). The Place of Russia in Europe. (Materials of International Conference). Magyar Ruszisztikai Intézet. Budapest, 1999. A konferencia Budapesten, 1998. május 11-12-én volt.

** Место России в Евразии. The Place of Russia in Eurasia. Magyar Ruszisztikai Intézet. Budapest, 2001. A konferencia Budapesten, 2000. május 22-23-án volt.

¹ A korai kulturális kapcsolatokról nagyon érdekes, bár véleményem szerint kissé eltúlzott véleményt fejt ki Rybakov, B. A.: Jazicseszto drevnyih szlavian. Moszkva, 1994. 2. kiadás, passim.

népességvándorlás vagy demográficsere, legalábbis a gyarmati időkig. Kivételt képeznek ez alól azok az esetek, mikor korábban lakatlan területek meghódításáról volt szó, ilyen például Polinézia benépesítése. Mivel sem régészeti, sem történeti bizonyíték nem támasztja alá, hogy a Kr. u. korai századokban Közép- és Kelet-Európában nagyarányú népességcsökkenés következett volna be, s a különböző modern szláv populációk fizikai antropológia tekintetében inkább hasonlítanak saját nem szláv szomszédjukra, mint a többi szláv népcsoportra, feltételezhetjük, hogy a szlávok expanziója elsődlegesen nem demográfiai okokkal magyarázható. Bár sor került valamelyes migrációra is, a legkézenfekvőbb feltételezés, hogy a szláv terjeszkedés elsősorban nyelvi terjeszkedés volt.”²

A szerző mégis adósunk marad, nem tudja megmagyarázni, miért vették át a szláv nyelvet különböző nem szláv anyanyelvű népek éppen akkor. Mindenesetre Ázsia kezdetől fogva befolyásolta az orosz és szláv történelmet és őstörténelmet, s ez a korai migráció és népdifferenciálódás határozta meg később a történelem menetét.

Az orosz történelem egyik legfontosabb eseménye volt 988, amikor a Kijevi Rusz fölvette a kereszténységet. Ha hihetünk az *Őskronikának*, a Kijevi Rusz már több mint egy évszázada államként funkcionált, de azáltal, hogy a meglehetősen primitív pogányságot felcserélték az új vallásra, az államot szellemi és valószínűleg politikai értelemben is felemelték, a központosítás és egységesítés új távlatokat nyitott. Vlagyimír elhatározása roppant fontos választás, igazi döntés volt. A legenda szerint az oroszok azért döntöttek a kereszténység javára az iszlámmal és a judaizmussal szemben, mert az iszlám tiltja az alkoholfogyasztást, s „az ital az oroszok boldogsága”, a zsidó vallás pedig egy állam nélküli, megvert nép hitvilágát testesítette meg. Így csatlakoztak a bizánci liturgiához és egyházhoz. Oroszország az európai és ázsiai kultúrák kereszteződésénél feküdt, s nemcsak Bizánccal s egyéb keresztény szomszédaival állt kapcsolatban, hanem a Volgai bolgárok muzulmán államával és a délkeletre fekvő távolabbi mohamedánokkal, valamint a zsidó kazárokkal is. Ebben a geopolitikai helyzetben Vlagyimír és társai inkább váltak a kereszténység oldal-sáncává, mint a nem keresztény civilizációk európai nyúlványává. Éppen ebben állt a döntés távlati jelentősége, mely fölülmúlja minden számításunkat és képzeletünket.

A Kijevi Rusz bizonyos szempontból csodálatra méltó, más szempontból törékeny állam volt. Az erdő és a sztyeppe örök küzdelme zajlott földjén; a Dnyepert, életfontosságú vízi útját „a varégoztól a görögökig” mindenki ellen védelmeznie kellett, küzdött a terjeszkedésért, néha a pusztá túlélésért. Ez a háború soha nem ért véget, bár a keleti ellenség nem maradt ugyanaz, a besenyők felváltották a kazárokat, majd őket is felváltották a polovecek. Bizonyos vélemények szerint a polovecek és az oroszok szinte teljesen kiirtották egymást, a kölcsönös végkimerültség és az összeomlás határán álltak, így a mongoloknak már csak a kegyelemdöfés maradt hátra. Mégis a mongolok váltak az orosz történelem főszereplőjévé, mert egyedül ők voltak képesek meghódítani az oroszokat, s majdnem kétszázötven évig uralkodtak rajtuk az 1237 és 1240-es hadjáratától kezdve megközelítőleg 1480-ig. A mongol uralom a Kijevi Rusz korszak végétől a tatár iga egész időszakán át a Moszkvai Fejedelemség felemelkedéséig tartott, ugyanakkor a mongol utódállamok még a 16., 17. sőt a 18. században is komoly gondot okoztak az oroszoknak (a Krími Államot, mely addigra elismerte a török fennhatóságot, csak 1783-ban tudták elfoglalni az oroszok).

A tudósok véleménye igen eltérő a mongolok orosz történelemben betöltött szerepéről. Az orosz történetírás hagyományosan kis teret szentelt a mongol korszaknak s a mongolok Oroszországra gyakorolt hatásának, bár néhányan hangsúlyozták a mongol hódítás és uralom negatív következményeit és romboló hatását. Mások majdhogynem teljesen figyelmen kívül hagyták a mongol kérdést, mint az ország történelmi fejlődésében minimális jelentő-

² Nichols, Johanna: The Linguistic Geography of the Slavic Expansion. In: American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists. Szerkesztette: Timberlake, A. Columbus, 1993. 377–391., idézet a 378. oldalon.

séggel bíró korszakot. A korai gondolkodók véleménye alapvetően eltért egymástól, az orosz-mongol kérdés komoly újraértelmezésére csak a 20. században került sor orosz emigráns értelmiségiek körében. Új iskola született, az úgynevezett Eurázsia iskola, mely azt állította, hogy Oroszország alapvető kapcsolatban áll Ázsia bizonyos részeivel, s a mongol megszállás az érdeklődés középpontjába került. Az Eurázsia iskola még ennél is tovább ment: a mongol hatást összehatásában pozitívként, termékenyként értelmezte. Az Eurázsia nézet, különösen Georgij Vernadzkij munkássága, nagy visszhangot váltott ki.³

Bőséges adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy alátámasszuk, milyen negatív és romboló hatást fejtettek ki a mongolok az orosz történelemre. Mind orosz, mind nem orosz forrásokból megtudhatjuk például, miként irtották ki teljes városok lakosságát a mongolok. Így pusztult el Rjazany, Torzsok és Kozelszk is. Aki túlélte a mézárilást, rabszolgasorba került. A mongol krónikák arról számolnak be, hogy Batu és vezérei lerombolták az orosz városokat, lakóit megölték vagy foglyul ejtették. Plano Carpini érsek, pápai legátus, híres utazó 1245–46-ban utazott át Dél-Oroszországon, útban Mongólia felé. Megrázó beszámolóban örökítette meg, amit utazása során Kijevi Ruszban tapasztalt: halál s pusztulás mindenütt. Egyéb források ugyanúgy erre engednek következtetni.

A dél-orosz sztyeppe mongol megszállása évszázadokra fosztotta meg az oroszokat a legjobb földektől, s hozzájárult ahhoz, hogy a gazdasági és a politikai centrum északkeletre húzódjon, ami a népesség elvándorlásával járt. Ugyancsak hozzájárult ahhoz is, hogy Oroszországot elvágja Bizánctól s részben Nyugattól is, így felgyorsítva az ország relatív izoláltságát, mely oly jellemző volt arra az időre. Mások már utaltak rá, hogy ha nincs a mongol megszállás, Oroszország ugyanúgy részese lett volna a reneszánsznak vagy a reformációnak, mint Európa. A mongolok kemény pénzügyi elvárásai különös súllyal neheztek az oroszokra egy olyan korszakban, amikor elszegényedett és darabjaira hullott

³ Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy teljes bibliográfiát bocsássunk az olvasó rendelkezésére, az angolul olvasó közönség kedvéért mégis felhívnom a figyelmet néhány műre. A pozitív mongol hatásról több szakmunka is található, többek között Vernadzkij Georgij (George Vernadsky): *The Mongols and Russia*. New Haven, 1953. Maga Vernadzkij a Yale Egyetem orosz történelem professzora volt hosszú ideig. Más amerikai történészek, mint C. Halperin és D. Ostrowski, kritikusak ugyan a mongolok pozitív szerepét illetően általában, némely pontban azonban kiállnak az elmélet mellett. Ostrowski, Donald: *Muscovy and the Mongols, Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier 1304–1589* című izgalmas könyvében (New York, 1998.) korábbi cikkeihez hasonlóan Moszkva intézményeire összpontosít, amelyek szerinte nagyrészt mongol hatásra alakultak ki, igaz, meglehetősen időeltolódással. „Mongol” intézményen ő adott esetben a mongolok által közvetített kínai intézményeket ért, ez kivédi legfőbb kritikái fenntartásunkat, miszerint a közvetlen mongol politikai befolyás elég kezdetleges volt. Sajnos Ostrowski nem fejt ki részletesen véleményét, és gyakran olyan polgári és katonai intézményeket hoz fel példának, amelyek valószínűleg maguktól fejlődtek ki, nem kellett senkitől kölcsönözni őket.

Az egyházi szerzők értelmezése, miszerint a mongolokat Isten bosszúból küldte az oroszokra, még nem jelenti azt, hogy e büntetés-végrehajtók iránt bármiféle szimpátiával viseltetnének. Csupán a tragédiához és katasztrófához való standard, megengedném, egyetlen keresztényi megközelítésről lehet inkább szó. A pestis is Isten büntetése, mégsem szeretjük. Az oroszok rekonstruált mongolokhoz fűződő viszonya izgalmas, ugyanakkor zavarba ejtő szellemi kaland. Lehetséges, hogy az egyház azért lett egyre kíméletlenebb a mongolokkal, mert a mongol hatalom csökkenésével biztonságosabban lehetett ilyen nézeteket hangoztatni Oroszországban? S mi bizonyítja azt az állítást, hogy a szekuláris intézmények, szemben az egyháziakkal bizonyos szempontból mongol-barát álláspontot képviseltek? Ez annál is meglepőbb, hiszen maga a szerző állítja, hogy gyakorlatilag a kor összes orosz forrása egyházi eredetű. Ostrowski érdekes könyvének sajnos nem tesz jót mindent átható moralizálása, melyben az egyetlen igaz utat nem látó tudósokon gúnyolódik.

gazdaságuk aligha volt képes mindezt elviselni. A mongol adók elleni lázadások újabb elnyomást és büntetőakciókat szültek. Az egész korszak, különösen a mongol megszállást közvetlenül követő idők a túlélésért folytatott keserű küzdelem volt csupán, Kijevi Rusz kifinomult s fejlett életmódja, erkölcsi és kulturális színvonala meredek zuhanásnak indult. A kulturális regresszió számos jele mutatkozott, új törvényeket vezettek be, melyek kegyetlen korporális büntetéssel sújtották a vétkeseket: analfabéta hercegekről esik említés, vagy arról, hogy képtelenek felépíteni egy katedrális kőkupoláját. Egyes történelmi vélemények szerint a mongol invázió és Oroszország megszállása százötven, kétszáz évvel vetette vissza az ország fejlődését.

Miből állt a mongolok pozitív hatása az orosz történelemre? Úgy tűnik, a lista nem túl hosszú. Több mongol szó bekerült az orosz nyelvbe az államigazgatás és pénzügyi élet szakszavai közül, ami arra utal, hogy a nyelv valamelyest elterjedt. Például a *jarlik* kifejezés, ami a modern oroszban márkanévet vagy vámpecsétet jelent, mongol eredetű, az eredeti szó a kán írásos parancsát jelentette, pontosabban a káni privilégiumok adományozó levelét. Ugyanígy az orosz *gyenga*, érme, illetve *gyengi*, pénz szó is mongol eredetű. Ugyancsak a mongolok nevéhez köthető az orosz népszámlálás. Nekik köszönhető az orosz katonai erő és haditudományok fejlődése is, különösen a lovasság terén. De még ezeket a szűkös mongol hatásokat is fenntartásokkal kell kezelnünk. A mongolok pénzügykezelése, a népszámlálás és a mongol utak hozzájárultak ugyan valamelyest Oroszország centralizálásához, az adók célja mégis csak az volt, hogy az emberekből a lehető legnagyobb sarcot préselje ki, így az emberekre gyakorolt kártékony hatás mellett hosszú távon számukra is rossz hatásfokú taktika volt. A megszállók a korábbi füst- és ekeadót az egyszerűbb és nyersebb fejadóval váltották ki, ami nem vette figyelembe az emberek vagyoni helyzetét. Ez az adónem akkor tűnt el, amikor a mongol adószedőktől orosz hercegek vették át az adóbeszedés feladatát mint közvetítők. A mongolokat csak az anyagi nyereség érdekelte, ezért lépéseikből gyakran hiányzott a bölcsesség; a nagyhercegi pozíciót a legtöbbet ígérő licitálónak adták, s nem vették észre időben Moszkva felemelkedését. A mindenhol elburjánzó korrupció ugyancsak rontotta a mongolok pénzügyi politikáját. Ami a katonai dolgokat illeti, hiszen ebben a megszállók valóban jeleskedtek, tény, hogy a gyalogságra épülő orosz hadsereg és a hódoltság korának haditudománya egyenesen Kijevből származtak, s nem a mongol lovasságtól. Igaz, ez a lovasság később hatással volt a moszkovita nemes-ség lovas alakulataira.

Ugyancsak megkérdőjelezhető, mongol örökség-e, hogy bevezették Oroszországban a postaszolgálatot, vagy a nők elkülönítésének gyakorlatát, miszerint a nők a ház egy elkülönített részében éltek. Igazi postaszolgálat csak a 17. században alakult ki Oroszországban, nyugati hatásra, a mongolok csupán folytatták azt a kijevi hagyományt, hogy a helyieket arra kötelezik, lássák el lovakkal, kocsikkal, hajókkal s más közlekedési eszközökkel hivatalnokait, bár a gyakorlat széles körben elterjedt, s az orosz nyelvben több, közlekedéssel kapcsolatos szó is bekerült a mongolból. Ami a nők elkülönítését illeti, ez csak az orosz társadalom felsőbb rétegeiben dívott, s kialakulásához valószínűleg a veszélyes idők inkább hozzájárultak, s nem egy mongol szokás egyszerű kölcsönvételéről van szó, hiszen maguk a mongolok is csak későn tértek át erre a szokásra, akkor, amikor felvették a muzulmán vallást és a meghódított népek néhány szokását. Igaz, a nőkre leselkedő veszélyt kétségkívül a mongol támadások jelentették.

Óvatosan kell bánni azokkal a nézetekkel, melyek a mongolok oroszokra gyakorolt pozitív hatását bizonyítják, különösen az Eurázsia iskola képviselte merészebb állításokkal. Bár az Eurázsia iskola sokféle és változatos érvet használ, általában a mongolok politikai szerepét hangsúlyozza. Az iskola képviselői a moszkvai cárt és Moszkva államot a mongol kán és az Aranyhorda utódainak tekintik, s hangsúlyozzák, milyen fontos szerepet tölthettek be a mongolok Oroszország átalakításában, mikor is egy gyenge, megosztott, behódolt

országból hatalmas, fegyvelmezett és monolitikus autokrácia lett. A moszkovita Oroszország intézményei, jogrendje és lélektana mind-mind Dzsingisz Kán öröksége volt, állítják.

Ezek az állítások aligha állják meg helyüket. Mint már említettük, a mongolok magukra hagyták az oroszokat, s kelleetlen alattvalóik csak annyiban érdekelték őket, amennyiben megfizették az adót. A vallás áthághatatlan akadályként tornyosult a két nép közé, akkor is, amikor a mongolok még pogányok voltak, s akkor is, amikor az Aranyhorda felvette a mohamedán vallást. Ismételen meg kell jegyeznünk, hogy a mongolok békében hagyták az oroszokat, irányítsák úgy életüket, ahogy akarják, még támogatták is az ortodox egyházat.

Talán még nagyobb annak a jelentősége, hogy a mongol és az orosz társadalom alig hasonlított egymásra. A mongolok törzsi szinten megrekedt nomádok voltak. Intézményrendszerüket és törvényeiket semmiképpen nem lehetett egy összetett, feudális társadalomra ráhúzni. Ha összehasonlítjuk Dzsingisz Kán törvénykönyvét a pszkovi *Szudebnyikkel*, a behódolttság korának orosz törvénygyűjteményével, a különbség szembeszökő. Talán még az orosz büntetőtörvények fokozódó kegyetlenségét sem a mongoloktól kölcsönözték, inkább a kegyetlen korszak tükröződött bennük. A mongolok oroszokra kifejtett hatása nem hozható párhuzamba az arabok Európára kifejtett hatásával sem, mert ahogy Puskin kifejtette, a mongolok „olyan arabok, akik nem ismerik Arisztotelészt és az algebrát” s egyéb kulturális javaknak is híján vannak.

Az Eurázsia iskola érvrendszere a mongol államok jellegét is hajlamos eltúlozni. Egyáltalán nem volt olyan jól szervezett, hatékony vagy időtálló, inkább meglehetősen bizonytalan és tisztavirág-életű. 1260-ban Kubla kán felépítette Pekinget, s 1280-ra teljesen meghódította Dél-Kínát, 1368-ban mégis kiverték a mongol dinasztiát Kínából. Perzsiában 1256-tól 1344-ig uralkodott a mongol dinasztia, Mongol Közép-Ázsiában pedig, buharai fővárossal 1242-től állt fenn 1370-ig, mikor Tamerlán legyőzte. Oroszország esetében hasonló dátumokkal találkozunk, de a mongolok sohasem alapítottak ott saját dinasztiát, inkább csak az orosz hercegek uraiként működtek. A mongol államok fennállásuk alatt a széthúzás, belháború és önkény béklyójában szenvedtek, a korrupció és a törvényenkívüliség örök probléma volt. A mongolok képtelenek voltak egy saját felsőbb államiság megteremtésére, az ábécétől kezdve a tanácsadókig mindent a meghódított népektől kellett kölcsönözzenek, hogy államuk létét biztosítsák. Az egyik tanácsadó meg is jegyezte, hogy egy birodalmat meg lehet ugyan lóháton hódítani, de nem lehet a nyeregből irányítani. Igaz, a kegyetlenség, a gyakran anarchiába fúló törvénytelenések nemcsak a mongolok mindenapjait jellemezték azokban az időkben, hanem sok más népet is, beleértve az oroszokat, de ezen népek többségének előbb-utóbb sikerült túljutnia nehézségeiken, és tartós, működőképes államokat hoztak létre. Nem így a mongolok, akik lenyűgöző teljesítményt nyújtva egyik pillanatról a másikra váltak a történelmi világszínpad főszereplőivé, de hamarosan visszazuhantak a sztyeppei törzsi életbe, s Mongólia már csak testvérháborúiról volt híres.

Amikor Moszkva felemelkedett, vezetői Bizáncot tartották példaképüknek, s a Kijevi Ruszt még mindig élő történelmi hagyományuknak. A mongolok az orosz irodalomban egyöntetűen mint az oroszokra bűneikért cserébe küldött istencsapása jelennek meg. Akár a jobbgység kialakulását, a nemesség felemelkedését vagy a hercegi hatalmat vizsgálják a történészek, Moszkva fontos kapcsolódási pontjait az orosz történelemben és múltban találták meg, nem a mongolban. Analógiaként is közelebb állt Oroszországhoz Európa, mint a mongol államok. Az Atlanti-óceántól az Uralig jellemző volt, hogy abszolút királyságok vették át a feudális megosztottság helyét. Így nem állja meg a helyét Vernadskij érvelése, miszerint a mongol hatás Moszkva és a Kijevi Rusz összehasonlítása során világosan kimutatható. Az oroszországi változásoknak több más oka is volt, s magától értetődően más államok is változtak ez alatt az idő alatt, bár nem álltak kapcsolatban a mongolokkal.

Csábító lenne hát visszatérni ahhoz a korábbi véleményhez, ami a mongoloknak csupán kis szerepet szán az orosz történelemben, s inkább destruktív hatásukat hangsúlyozza. Nyilvánvalóan a mongolok számlájára írhatóak a kor borzalmai; Moszkva ebből a fájdalom hátteréből nőtt ki, s ezért zajlott a centralizáció olyan kíméletlen és emberpróbáló módon. A mongol nyomás nem szűnt meg az iga lerázása után sem, hiszen az egyik legeredebibb Dzsingisz káni örökség éppen az Aranyhorda utódállamaiban testesült meg, melyek Délnyugat-Oroszországot még sokáig ostromállapotban tartották, s minduntalan nehéz terheket róttak az egész országra.

Az oroszok már jóval Nagy Péter előtt kezdtek felülkerekedni az ázsiai nomádokon. Mégis, végül is a fáradhatatlan úttörő által felkarolt és utódaira örökül hagyott nyugati reformok szabadították meg az országot a sztyeppe népeitől. Még Törökországot, Dél-Oroszország utolsó nagy ellenfelét is azért tudták legyőzni a Nagy Katalin által indított háborúban, mert kevésbé volt modern, mint Oroszország. Új hatalmát felhasználva Oroszország nemcsak konszolidálta a nagyrészt lakatlan Szibéria elfoglalását, hanem új, ázsiai irányokba is terjeszkedni kezdett, a Kaukázus, Közép-Ázsia és a Távolság felé. Az oroszok több ázsiai néppel kerültek így kapcsolatba, mint a polovecek és az Aranyhorda idején. Mégis, az ázsiai népek akkor már jóval kisebb szerepet játszottak Oroszország életében vagy az orosz tervekben.

A politikai realitás hirtelen változását követte az ideológia is. Nagy Péter és az őket követők reformjai valószínűleg Oroszország kulturális és szellemi fejlődésére voltak a legnagyobb hatással. A modern orosz szellemtörténet csak az általános európai szellemtörténet részeként értelmezhető, s ennek részét képezik az Ázsiáról alkotott nézetek is. A művelt oroszok új orientációja több dolgot jelentett. Eszerint a teljesen nyugatközpontú, Európa-központú világnézet szerint, az ázsiai népektől való távolság hangsúlyozása éppolyan fontos maradt, mint a sztyepei háborúk idején.

Az ellenségkép mégis drasztikusan megváltozott. Ázsia lakói már nem félelmet vagy viszolygást gerjesztettek, hanem az elmaradottsággal és működésképtelenséggel kapcsolták össze nevüket. Az orosz *halatnyiki* és *halatnyicsat* („köntösviselők”) szavak derogatív melléklézőnéje is ezt illusztrálja. Oroszországban, hasonlóan más európai országokhoz, magától értetődő explicit és implicit meggyőződésé vált az európai fejlődés felsőbbrendűsége, sőt egyedüli érvényessége. Az Európa és Ázsia találkozásánál fekvő Romanovok birodalma ideális érvrendszerrel biztosított a művelt oroszoknak a fentiek alátámasztására. Az európaiak küldetése az volt, hogy az emberiség hasznát szolgálják, s a felvilágosult civilizációt az elmaradott földrészekre is elvigyék. Az orosz intelligencia örömmel csatlakozott az általános európai ideológiához, a gyarmati imperializmushoz. Mindez nem zárja ki, hogy a felsőbbrendű Európa ne vonzódott volna elismeréssel vegyes csodálattal az ázsiai kultúrák bizonyos aspektusaihoz, mint például a buddhizmus vagy a japán esztétika. De az oroszok még ebben is mint Európa divatjaiban és kedvteléseiben osztoztak. Ám a különállás érzése még akkor sem csökkent, amikor ez a mégoly korlátozott területet érintő csodálat váltotta is fel az ellenségességet és sznobizmust. Az ázsiai kultúrákat pontosan azért csodálták, mert új, más, különleges és egzotikus volt számukra.

Mindent egybevéve megdöbbenő, hogy a birodalmi Oroszország Ázsia-képe mennyire szűklátókörű, állandó és következetesen „európai” maradt.⁴ A művelt oroszok egyszerűen

⁴ Ellentétben a középkori Oroszországgal, ahol a sztyepei népeivel folytatott küzdelem az egész népre hatással volt, s az ázsiai nomádokról egyöntetűnek vehetjük az oroszok véleményét, az újkori Oroszország Ázsia-képét, más forrás híján, csak a művelt osztályok képével azonosíthatjuk. Ami az egyszerű embereket illeti, valószínűleg megmaradtak a régi, hagyományos, negatív ítéleteknél, különösen a határvidéken lakók esetében, hiszen helyzetük nem sokat változott, s így hozzáállásuk sem. Még az 1870-es években is őszinte lelkesedéssel élt a parasztokban, hogy a balkáni keresztények megsegítésére a hitetlen törökök ellen harcoljanak. Az írástudatlan oro-

és magától értetődően azonosították magukat és országukat a Nyugattal, Európával. Nagy Pétertől kezdve Leninig sokan sürgettek változásokat, hogy Oroszország felvehesse a versenyt az európai család fejlettebb tagjaival, s még „európaibbá” váljon. Ázsiára kevesebb figyelmet fordítottak, s gyakran mocsárként, fertőként gondoltak rá. Igaz volt ez a Felvilágosodás korának orosz értelmiségére, I. Sándorra és felvilágosodott tanácsadóira, a decembristákra, a nyugatosokra, a liberálisokra, a radikálisokra s a legtöbb populistára, a legtöbb konzervatívra, a marxistákra s általában a művelt oroszok nagy részére egyaránt. Nézetük főbb érvei jól ismertek, ezért most nem foglalkozunk velük. Legmeglepőbb, s talán nem eléggé elemzett tény, hogy még az olyan orosz értelmiségiek is, mint a szlavofilek, a Hivatalos Nemzetfelfogás szószólói vagy Dosztojevszkij, aki a Nyugat, „Európa” ellen lázadt egy más, különleges orosz identitás nevében, teljesen egyértelműen „európai” attitűdöt tartottak meg Ázsiával szemben.

Pjotr Csadájev (1794–1856) 1836-ban kiadott „Filozófiai levelek” című művével sokkolta kortársait, s felkorbácsolta az Oroszországról és sorsáról szóló vitát. Azt állította, hogy Oroszország nem tartozik Európához. Témánk szempontjából meg kell jegyeznünk azonban, hogy Csadájev azt sem állította, hogy Oroszország valaha is Ázsia részét képezte volna. „Kelet-Európában helyezkedünk el, ennyi bizonyos, de ennek ellenére sosem voltunk Kelet részei.”⁵ Ráadásul Csadájev végül is extrém nyugatias megoldást választott az orosz kérdés megoldására: Nagy Péter, szólt az ítélet, igenis Európához csatolta Oroszországot. Ahogy egy joggal híressé vált idézet megfogalmazza: „Hazatérve Nagy Péter csak egy üres papírt talált, amire azt írta: Európa, Nyugat, s attól kezdve Európa és a Nyugat része voltunk.”⁶

Az ezt követő vitában a szlavofilek voltak azok, akik Oroszország eredetiségét és a Nyugattal való teljes szembeállítását hangsúlyozták. De ezt a pravoszlávia-római katolikus egyház tengelye mentén tették, s Ázsiára figyelmet sem fordítottak. Ázsia fontos szerepet kapott még A. Komjakov (1840–1860) nagy fantáziáról tanúskodó fantasztikus világtörténetében, vagy inkább világtörténelemhez készített jegyzeteiben, ahol a választóvonal a szabadság és kreativitás népei, így a perzsák, és a szükség népe, a kusiták között húzódott. Azonban, mint azt az akkor felfedezett indoeurópai nyelvcsalád bizonyította, India bráhmánjai s Ázsia más népei is valójában a fehér fajhoz tartoztak, s egyedül ők őrizték meg az iráni spiritualitás élő tradícióját.

A pravoszlávság-egyeduralom-népiség hármassága jellemezte hivatalos nemzetideológia, ez a konzervatív, reakciós doktrína, melyet 1833-ban fogalmazott meg Sz. Uvarov népművelési miniszter (1786–1855), I. Miklós erős támogatását élvezte – s olyan fáradhatatlan tanárok és közírók terjesztették, mint M. Pogogyin (1800–1875) és Sz. Sevirev – az általános európai Ázsia nézeteket ismételte. Érdekes, hogy maga a miniszter azok közé az

szok számára a probléma érvényét veszítette, hiba lenne őket Csadájev és Dosztojevszkij spekulációival azonosítanunk.

Aki több információt szeretne szerezni a témáról, annak a következő munkákat ajánlhatom: Riasanovsky, Nicholas V.: *Asia through Russian Eyes*. In: *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*. Szerkesztette: Vucinich, Wayne S.. Stanford, California, 1972. 3–29., 369–375. Orosz fordításban: *Azja glazami russzkijh*. V razdumjah o Rossziji. Moszkva, 1996. 387–416. Valamint saját könyveim: *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*. Cambridge, Massachusetts, 1952.; *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*. Berkeley and Los Angeles, 1959.; valamint *A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801–1855*. Oxford, 1976.

⁵ Chaadaev's *Philosophical Letters Written to a Lady and his Apologia of a Madman*. Szerkesztette: McNally, Raymond T. Berlin, 1966. (a továbbiakban: McNally) II. kötet, 24–128., idézet a 114. oldalon.

⁶ McNally 112.

európai értelmiségiek közé tartozott, akik az újonnan felfedezett, divatos, egzotikus, misztikus és buján ígértes keleti kultúrák varázslatának foglyává váltak. Már 1810-ben benyújtott a kormánynak egy figyelemreméltó tervezetet, az „Ázsia Akadémia” tervét, s később, már népművelődési miniszter korában, sokat tett az orientalizmus tudományos meghonosításáért. Nagyszerű földrajzi elhelyezkedése folytán Oroszország kötelessége, hogy Ázsia kincses ládáját az európai tudás és tudományos kutatás számára előhozza rejtékéből.

Mégis Pogogyin volt az, aki a Nyugat Kelet feletti egyre növekvő anyagi fölénytől erősödő Európa-centrumú Ázsia-képet addig tágitotta, hogy a modern kolonializmus és imperializmus jellegzetes végkövetkeztetése is belefért. Semmi eredeti nem volt Pogogyin Ázsia koncepciójában, de jól jellemezte korát. Csadájev még fejet hajtott a Kelet előtt, mint „a tudomány és sebes gondolat hazája”⁷ előtt, Komjakov a szabadság és a szükség örök konfliktusát írta le vele, Uvarov a misztikus bölcsességet kereste benne, Pogogyin egyszerűen azt szerette volna, ha Oroszország fizikailag terjeszkedik Ázsia rovására. Uvarovot és Pogogyint csak tizennégy év választja el egymástól; mindketten a hivatalos ideológia szószólói voltak, mégis két egymástól eltérő világot képviseltek, a változó világ két különböző állomását. Uvarov az arisztokrata társadalom ígézetében élt, melyet kifinomult esztétikai ízlés, széles bár körvonalazatlan szellemi érdeklődés, társadalmi és kulturális exkluzivitás jellemezett. Pogogyin, aki maga is alacsony sorból küzdötte fel magát, az egyszerű ember felemelkedését példázza, az egyszerű és brutális elvek új korának előhírnöke, olyan koré, ahol a tömegdemagógia hódít, s az imperializmus diadala és totális háború vár az emberiségre.⁸

Az őket követő Nyugat-ellenes orosz értelmiségiek Ázsia képe inkább Pogogyin nézeteit tükrözte, mint Uvarovét, bár néhányan, például az író és ideológus, Konstantin Leontyjev (1831–1891) továbbra is elbűvölten állt Kelet „élénk, eredeti színei” előtt. De akár Pogogyin, akár Uvarov fogalmait használjuk, az egész „Nyugat-ellenes hagyomány” Ázsiaszemléletét tekintve teljesen nyugatias maradt. A Nyugattal való konfliktus, mint azt hívei hangosan megerősítették, alapvetően testvérek rivalizálása volt, meglehetősen, épp ezért különösen kegyetlen, de mégiscsak testvéri harc. Az ortodoxként való önazonosulás, a bizánci örökségre, az orosz népre, a szlávságra való hivatkozás elkerülhetetlenül a többi keresztényhez, az ókori klasszikus világ örököséhez és más európai népcsoportokhoz hozta őket közelebb. Nem meglepő tehát, hogy azok az oroszok, akik vehemensen elutasították Európát, s Oroszország és Európa elvei közötti alapvető különbözőségről beszéltek, abban a pillanatban, hogy Ázsiára vetették tekintetüket, önmagukat nem a Kelettel, hanem Európával azonosították. Pontosabban nézeteik két eleme ebben az összefüggésben: a Nyugattal való explicit azonosulás, és nézeteik igazán nyugati volta és struktúrája. Ezúttal nem bocsátkozunk több részletbe, kivéve Dosztojevszkij esetét, akiről többször, hibásan azt híresztelték, hogy nemcsak Európa megrögzött ellenfele, hanem Oroszország ázsiai sorának és jellegének szószólója is.

Igaz, a nagy író könnyű félreértelmezni, hiszen több nagy ívű nyilatkozatot tett Oroszországgal és Ázsiával kapcsolatban, amelyek közül talán a következő a legmegdöbbentőbb: „(Ázsia meghódítása) azért szükségszerű, mert Oroszország nemcsak Európa része, de Ázsiáé is, mert az orosz nemcsak európai, hanem ázsiai is. S eljövendő végzetünkben talán éppen Ázsia jelenti majd a kivezető utat.”⁹ Ám ugyanez az idézet jellegzetesen imperialisztikusan hangsúlyozza a hódítást. Valóban, az egész írásban s a későbbiekben is Dosztojevszkij arról beszél, hogy Oroszországnak ki kell aknáznia Ázsia óriási területét és

⁷ McNally 114.

⁸ További részletekért lásd: Riasanovsky, Nicholas V.: *Russia and Asia: Two Nineteenth Century Russian Views*. California Slavic Studies, Berkeley és Los Angeles, 1960. I. kötet, 170–181.

⁹ Dosztojevszkij, F.: *Polnoje szobranije szocsinenij*. Szentpétervár, 1896. (a továbbiakban: Dosztojevszkij) 21 kötet, 514. a „Geok Tyepe Kto takoje dlja nasz Azja” című cikk és folytatása „Voproszi i otvety” 513–123.

kincseit, ahogy az európai felfedezők tették Amerikával. Az ünnepezt író újabb imperialista érveléssel szolgált: Ázsia megszerzése és gyarmatosítása arra ösztönözné az oroszokat, hogy tehetségüket hosszú távú, kreatív tevékenységekbe fektessék, így szabadulhatnának meg a honfitársakra oly jellemző passzivitástól és stagnálástól. Az Európa által megalázott és sakkban tartott Oroszországnak jót tenne a Keleten végzett civilizációs misszió, s mint oly gyakran, Dosztojevszkij imperialista ideológiája a Nyugattal való explicit azonosulással párosult. Az író ragaszkodott hozzá, hogy az oroszok szlávok, európaiak, sőt „árják”, Ázsia ezzel szemben az orosz expanzió és cselekvés ideális terepe. Európa teljesen más: „Európa, akárcsak Oroszország, az édesanyánk, a második anyánk, sokat kaptunk tőle, és sokat kapunk még tőle, nem akarunk hálátlanok lenni.”¹⁰

Oroszországban, akárcsak máshol Európában, gyorsan terjedtek az imperialista eszmék, különösen a Krími háború és 1917 között. Az imperialista ideológia térhódítását a következő fejlemények is serkentették: Közép-Ázsia orosz elfoglalása, a transz-szibériai vasút építése, az orosz politika a Távols-Keleten és Perzsiában. Az ideológia jól megfér akár a reakciós, konzervatív vagy éppen szabadelvű nézetekkel, Nyugat-barát, vagy Nyugat-ellenes beállítódással is. Orosz írók gyakran jegyezték meg, hogy országuk különleges természeténél fogva különösen alkalmas a gyarmatosító szerepkörre, s ez az érvrendszer kísértetiesen hasonlított az angol, francia vagy portugál kortársakéra. Még az oly megfontolt, gyakorlatias ember, mint Szergej Witte (1849–1915) pénzügyminiszter, Oroszország iparosítója, s a transz-szibériai vasút építője, is így írt II. Sándornak, miután a pravoszlávság-egyeduralom-népiség igaz elveit védelmébe vette: „Mivel Oroszország egésze ezekre az elvekre épül, lehetetlen összeolvadnia a nyugattal. Ugyanakkor már régen úgy van jelen az ázsiai népek között, mint a keresztény szellemiség képviselője, mely a keresztény felvilágosodás értékrendjét, nem európai zászló alatt, hanem saját külön zászlaja alatt terjeszti. Más szóval Kelet-Ázsiában Oroszország már régóta feladatának tekinti a kulturális felvilágosítást azon elvek nevében, melyek saját különös fejlődését is meghatározták.”¹¹

Ahogy Witte hangsúlyozta a keresztény felvilágosítást, az orosz imperialista ideológusok, nyugati testvéreikhez hasonlóan, előszeretettel foglalkoztak a gyarmati előrenyomulás és uralom feltételezett előnyeivel. Mindez nem zárta ki, hogy néha az őslakosok védelméért álltak ki, új uraik embertelen bánásmódja miatt. De a gyarmatosítottak érdekeit és a gyarmatosítók politikáját is az imperializmus torzító szemüvegén keresztül látták.

A kommunista győzelem teljesen átalakította Oroszországot. Persze Ázsia nem tűnt el a hatalmas Szovjetunióban. Lenin elméleti szakértőként talán épp azzal alkotta a legnagyobbat, hogy bevonta az alulfejlett országokat, különös tekintettel az ázsiai néptömegekre a determinista marxizmus történelemszemléletébe. A marxizmus-leninizmus azonban különösen nehéz feladatok elé állította követőit, gyakorlatban és elméletben egyaránt. A szovjet uralom elképesztő dialektikája és az irányelvek egymást követő hirtelen fordulata egyrészt megteremtette az őslakos értelmiséget, másrészt hamarosan tönkre is tette őket. Ezúttal nem soroljuk fel milyen egyéb károkat és zavarokat okozott e dialektika, bár paradox módon egyik áldozata éppen a Szovjetunió lett, melynek ez a politika alapozta meg összeomlását. De ez már egy másik konferencia témája lehetne.

Fordította: Juhász Borbála

¹⁰ Dosztojevszkij 518.

¹¹ Az idézet Von Laue, Theodore H.: Sergei Witte and the Industrialization of Russia. New York és London, 1963. című könyvből van: 87–88. Von Laue hozzáteszi azt is: „Oroszország imperialista missziójáról vallott nézeteiben Witte nem kevésbé volt fennhéjázó, mint kortársai, Cecil Rhodes vagy Lord Curzon.”